।।श्री।।

तर्कसंग्रहः

निधाय हृदि विश्वेशं विधाय गुरुवन्दनम् ।
बालानां सुखबोधाय क्रियते तर्कसंग्रहः ।।

*द्रव्य–गुण–कर्म–सामान्य–विशेष–समवाय–अभावाः सप्तपदार्थाः । *पृथिव्यप्तेजो–वाय्वाकाश–काल–दिगात्मा–मनांसि नवैव ।*रूप–रस–गन्ध–स्पर्श–संख्या–परिमाण–पृथक्त्व–संयोग– विभाग– परत्वा – परत्व – गुरुत्व–द्रवत्व – स्नेह – शब्द – बुद्धि – सुख – दुःखे – च्छा – द्वेष– प्रयत्न – धर्माऽ–धर्म–संस्काराश्चतुर्विंशतिगुणाः । *उत्क्षेपणाऽ–पक्षेपणाऽऽ–कुञ्चन–प्रसारण–गमनानि पञ्चकर्माणि । *परमपरञ्चेति द्विविधं सामान्यम् । *नित्यद्रव्यवृत्तयो विशेषास्त्वनन्ता एव । *समवायस्त्वेक एव । *अभावश्चतुर्विधः–प्रागभावः, प्रध्वंसाभावः, अत्यन्ताभावः, अन्योन्याभावश्चेति ।

१. द्रव्यलक्षणप्रकरणम्

*तत्र गन्धवती पृथिवी । सा द्विविधा– नित्या अनित्या च । नित्या परमाणुरूपा । अनित्या कार्यरूपा । पुनस्त्रिविधा– शरीरेन्द्रियविषयभेदात् । शरीरमस्मदादीनाम् । इन्द्रियं गन्धग्राहकं घ्राणं नासाऽग्रवर्ति । विषयो मृत्पाषाणादिः । *शीतस्पर्शवत्य आपः । ता द्विविधाः । नित्या अनित्याश्च । नित्याः परमाणुरूपाः । अनित्याः कार्यरूपाः । पुनस्त्रिविधाः–शरीरेन्द्रियविषयभेदात् । शरीरं वरुणलोके । इन्द्रियं रसग्राहकं रसनं जिह्वाऽग्रवर्ति । विषयः सरित्समुद्रादिः । *उष्णस्पर्शवत्तेजः । तच्च द्विविधं नित्यमनित्यञ्च । नित्यं परमाणुरूपम्, अनित्यं कार्यरूपम् । पुनस्त्रिविधं – शरीरेन्द्रियविषयभेदात् । शरीरमादित्यलोके प्रसिद्धम् । इन्द्रियं रूपग्राहकं चक्षुः कृष्णताराग्रवर्ति । विषयश्चतुर्विधः –भौम–दिव्यौ–दर्या–करजभेदात् । भौमं वह्न्यादिकम् । अबिन्धनं दिव्यं विद्युदादि । भुक्तस्य परिणामहेतुरौदर्यम् ।

आकरजं सुवर्णादि । *रूपरहितः स्पर्शवान्वायुः । स द्विविधो नित्योऽनित्यश्च । नित्यः परमाणुरूपः । अनित्यः कार्यरूपः । सः पुनस्त्रिविधः शरीरेन्द्रियविषयभेदात् । शरीरं वायुलोके । इन्द्रियं स्पर्शग्राहकं त्वक्, सर्वशरीरवर्ति । विषयो वृक्षादिकम्पनहेतुः । शरीराऽन्तःसञ्चारी वायुः प्राणः, स चैकोऽपि उपाधिभेदात् प्राणाऽपानादिसंज्ञां लभते । *शब्दगुणकमाकाशम् । तच्चैकं विभु नित्यं च । *अतीतादिव्यवहारहेतुः कालः । स चैको विभुर्नित्यश्च । *प्राच्यादिव्यवहारहेतुर्दिक् । सा चैका नित्या विभ्वी च । *ज्ञानाऽधिकरणमात्मा । स द्विविधः परमात्मा जीवात्मा चेति । तत्रेश्वरः सर्वज्ञः, परमात्मा एक एव । जीवस्तु प्रतिशरीरं भिन्नो विभुर्नित्यश्च । *सुखाद्युपलब्धिसाधनमिन्द्रियं मनः । तच्च प्रत्यात्मनियतत्वादनन्तं परमाणुरूपं नित्यञ्च ।

२.गुणलक्षणप्रकरणम् ।

*चक्षुर्मात्रग्राह्यो गुणो रूपम् । तच्च शुक्ल–नील–पीत–रक्त–हरित–कपिश–चित्रभेदात् सप्तविधम् । पृथिवीजलतेजोवृत्तिः । तत्र पृथिव्यां सप्तविधम्, अभास्वरशुक्लं जले । भास्वरशुक्लं तेजसि । *रसनाग्राह्यो गुणो रसः । स च मधुराऽ–म्ल–लवण–कटु–कषाय–तिक्तभेदात् षड्विधः । पृथिवीजलवृत्तिः । तत्र पृथिव्यां षड्विधः । जले मधुर एव । *घ्राणग्राह्यो गुणो गन्धः । स च द्विविधः– सुरभिरसुरभिश्च । पृथिवीमात्रवृत्तिः । *त्वगिन्द्रियमात्रग्राह्यो गुणः स्पर्शः । स च त्रिविधः– शीतो–ष्णाऽ–नुष्णाशीतभेदात् । पृथिव्यप्तेजोवायुवृत्तिः । तत्र शीतो जले । उष्णस्तेजसि । अनुष्णाऽशीतः पृथिवीवाय्योः । *रूपादिचतुष्टयं पृथिव्यां पाकजमनित्यञ्च । अन्यत्राऽपाकजं नित्यमनित्यञ्च । नित्यगतनित्यम् । अनित्यगतमनित्यम् । *एकत्वादिव्यवहारहेतुः संख्या । सा नवद्रव्यवृत्तिः । एकत्वादिपरार्धपर्यन्ता । एकत्वं नित्यमनित्यञ्च । नित्यगतं नित्यम् । अनित्यगतमनित्यम् । द्वित्वादिकं तु सर्वत्राऽनित्यमेव । *मानव्यवहारासाधारणं कारणं परिमाणम्, नवद्रव्यवृत्तिः । तच्चतुर्विधम्–अणु,

महत्, दीर्घं, ह्रस्वञ्चेति । *पृथग्व्यवहाराऽसाधारणकारणं पृथक्त्वम् । सर्वद्रव्यवृत्तिः । *संयुक्तव्यवहारहेतुः संयोगः । सर्वद्रव्यवृत्तिः । *संयोगनाशको गुणो विभागः । सर्वद्रव्यवृत्तिः । *पराऽपरव्यवहारा–साधारणकारणे परत्वाऽपरत्वे । पृथिव्यादिचतुष्टयमनोवृत्तिनी । ते द्विविधे–दिक्कृते कालकृते च । दूरस्थे दिक्कृतं परत्वम् । समीपस्थे दिक्कृतमपरत्वम् । ज्येष्ठे कालकृतं परत्वम् । कनिष्ठे कालकृतमपरत्वम् । *आद्यपतनाऽसमवायिकारणं गुरुत्वम् । पृथिवीजलवृत्तिः । *आद्यस्यन्दना–समवायिकारणं द्रवत्वम् । पृथिव्यप्तेजोवृत्तिः । तद् द्विविधं–सासिद्धिकं नैमित्तिकञ्च । सांसिद्धिकं जले, नैमित्तिकं पृथिवीतेजसोः । पृथिव्यां घृतादावग्निसंयोगजं द्रवत्वं, तेजसि सुवर्णादौ । *चूर्णादिपिण्डीभावहेतुर्गुणः स्नेहः । जलमात्रवृत्तिः । *श्रोत्रग्राह्यो गुणः शब्दः । आकाशमात्रवृत्तिः । स द्विविधो– ध्वन्यात्मको वर्णात्मकश्च । तत्र ध्वन्यात्मको भेर्यादौ । वर्णात्मकः संस्कृतभाषादिरूपः । *सर्वव्यवहारहेतुर्गुणो बुद्धिर्ज्ञानम् । सा द्विविधा–स्मृतिरनुभवश्च । *संस्कारमात्रजन्यं ज्ञानं स्मृतिः । *तद्भिन्नं ज्ञानमनुभवः । स द्विविधः–यथार्थोऽयथार्थश्च । *तद्वति तत्प्रकारकोऽनुभवो यथार्थः । यथा–रजते 'इदं रजतम्' इति ज्ञानम् । सैव प्रमेत्युच्यते । *तदभाववति तत्प्रकारकोऽनुवभोऽयथार्थः । यथा–शुक्तौ 'इदं रजतम्' इति ज्ञानम् । सैवाऽप्रमेत्युच्यते । *यथार्थाऽनुभवश्चतुर्विधः–प्रत्यक्षाऽ–नुमित्यु–पमिति–शाब्दभेदात् । *तत्करणमपि चतुर्विधं – प्रत्यक्षाऽ–नुमानो–पमान–शब्दभेदात् । *असाधारणं कारणं करणम् । *कार्यनियतपूर्ववृत्तिः कारणम् । *कार्यं प्रागभावप्रतियोगी । *कारणं त्रिविधं–समवाय्यसमवायिनिमित्तभेदात् । *यत्समवेतं कार्यमुत्पद्यते तत्समवायिकारणम् । यथा– तन्तवः पटस्य, पटश्च स्वगतरूपादेः । *कार्येण कारणेन वा सहैकस्मिन्नर्थे समवेतं सत् कारणमसमवायिकारणम् । यथा– तन्तुसंयोगः पटस्य, तन्तुरूपं पटरूपस्य । *तदुभयभिन्नं कारणं निमित्तकारणम् । यथा– तुरीवेमादिकं पटस्य । *तदेतत्त्रिविधकारणमध्ये यदसाधारणं कारणं तदेव करणम् ।

प्रत्यक्षप्रकरणम्

*तत्र प्रत्यक्षज्ञानकरणं प्रत्यक्षम् । *इन्द्रियार्थसन्निकर्षजन्यं ज्ञानं प्रत्यक्षम् । (ज्ञानाऽकरणकं ज्ञानं प्रत्यक्षम्) तद् द्विविधं– निर्विकल्पकं सविकल्पकञ्चेति ।*तत्र निष्प्रकारकं ज्ञानं निर्विकल्पकम् । यथेदं किञ्चित् । *सप्रकारकं ज्ञानं सविकल्पकम् । यथा–डित्थोऽयम्, ब्राह्मणोऽयम्, श्यामोऽयमिति । *प्रत्यक्षज्ञानहेतुरिन्द्रियाऽसन्निकर्षः षड्विधः– संयोगः, संयुक्तसमवायः, संयुक्तसमवेतसमवायः, समवायः, समवेतसमवायः, विशेषणविशेष्यभावश्चेति । *चक्षुषा घटप्रत्यक्षजनने संयोगः सन्निकर्षः । *घटरूपप्रत्यक्षजनने संयुक्तसमवायः सन्निकर्षः, चक्षुःसंयुक्ते घटे रूपस्य समवायात् । *रूपत्वसामान्यप्रत्यक्षे संयुक्तसमवेतसमवायः सन्निकर्षः । चक्षुः संयुक्ते घटे रूपं समवेतं,तत्र रूपत्वस्य समवायात् । *श्रोत्रेण शब्दसाक्षात्कारे समवायः सन्निकर्षः । कर्णविवरवत्र्याकाशस्य श्रोत्रत्वात् । शब्दस्याकाशगुणत्वात्, गुणगुणिनोश्च समवायात् । *शब्दत्वसाक्षात्कारे समवेतसमवायः सन्निकर्षः । श्रोत्रसमवेते शब्दे शब्दत्वस्य समवायात् । *अभावप्रत्यक्षे विशेषणविशेष्यभावः सन्निकर्षः । 'घटाऽभाववद् भूतलम्' इत्यत्र चक्षुः संयुक्ते भूतले घटाऽभावस्य विशेषणत्वात् । *एवं सन्निकर्षषट्कजन्यं ज्ञानं प्रत्यक्षं, तत्करणमिन्द्रियं तस्मादिन्द्रियं प्रत्यक्षप्रमाणमिति सिद्धम् ।

अथ अनुमानप्रकरणम् ।

*अनुमितिकरणमनुमानम् ।*परामर्शजन्यं ज्ञानमनुमितिः । *व्याप्तिविशिष्टपक्षधर्मता–ज्ञानं परामर्शः । यथा –'वह्निव्याप्यधूमवानयं पर्वतः' इति ज्ञानं परामर्शः । तज्जन्यं पर्वतो वह्निमान्, इति ज्ञानमनुमितिः । *'यत्र यत्र धूमस्तत्र तत्र वह्निः' इति साहचर्यनियमो व्याप्तिः । *व्याप्यस्य पर्वतादिवृत्तित्वं पक्षधर्मता । *अनुमानं द्विविधं–स्वार्थं परार्थं च । *तत्र स्वार्थं स्वानुमितिहेतुः । तथाहि स्वयमेव भूयोदर्शनेन 'यत्र यत्र धूमस्तत्र तत्राग्निः' इति महानसादौ व्याप्तिं गृहीत्वा पर्वतसमीपं गतस्तद्गते चाग्नौ सन्दिहानः पर्वते धूमं पश्यन्

व्याप्तिं स्मरति–'यत्र यत्र धूमस्तत्र तत्राग्निः' इति । तदनन्तरं 'वह्निव्याप्य धूमवानयं पर्वतः' इति ज्ञानमुत्पद्यते, अयमेव लिङ्गपरामर्श इत्युच्यते । तस्मात्पर्वतो वह्निमान्, इति ज्ञानमनुमितिरुत्पद्यते । तदेतत्स्वार्थानुमानम् । *यत्तु स्वयं धूमादग्निमनुमाय परं प्रति बोधयितुं पञ्चावयववाक्यं प्रयुज्यते, तत्परार्थानुमानम् । यथा –पर्वतो वह्निमान्, धूमवत्वात्, यो यो धूमवान् स स वह्निमान् यथा महानसम्, तथा चायम्, तस्मात्तथा इति । अनेन प्रतिपादिताल्लिङ्गात्परोऽप्यग्निं प्रतिपद्यते । *प्रतिज्ञा–हेतू–दाहरणो–पनय–निगमनानि पञ्चावयवाः । (१) पर्वतो वह्निमान्, इति प्रतिज्ञा । (२) धूमवत्वादिति हेतुः । (३) यो यो धूमवान् स स वह्निमानित्युदाहरणम् । (४) तथा चायमित्युपनयः । (५) तस्मात्तथेति निगमनम् । *स्वार्थानुमिति–परार्थानुमित्योर्लिङ्गपरामर्श एव करणम् । तस्मात् लिङ्गपरामर्शोऽनुमानम् । *लिङ्गं त्रिविधम्–अन्वयवेतिरेकि, केवलान्वयि, केवलव्यतिरेकि चेति । *अन्वयेन व्यतिरेकेण च व्याप्तिमदन्वयवेतिरेकि । यथा –वह्नौ साध्ये धूमवत्वम् । 'यत्र धूमस्तत्राग्निर्यथा महानसम्' इत्वन्वयव्याप्तिः । यत्र वह्निर्नास्ति तत्र धूमोऽपि नास्ति यथा ह्रदः इति व्यतिरेकव्याप्तिः । *अन्वयमात्रव्याप्तिकं केवलान्वयि । यथा–घटोऽभिधेयः प्रमेयत्वात् पटवत् । अत्र प्रमेयत्वाभिधेयत्वयोर्व्यतिरेकव्याप्तिर्नास्ति, सर्वस्यापि प्रमेयत्वादभिधेयत्वाच्च । *व्यतिरेकमात्रव्याप्तिकं केवलव्यतिरेकि । यथा – 'पृथिवीतरेभ्यो भिद्यते गन्धवत्वात्, यदितरेभ्यो न भिद्यते न तद् गन्धवत्, यथा जलम् । न चेयं तथा । तस्मान्न तथेति ।' अत्र यद्गन्धवत् तदितरभिन्नमित्यन्वयदृष्टान्तो नास्ति । पृथिवी मात्रस्य पक्षत्वात् । *सन्दिग्धसाध्यवान् पक्षः । यथा –धूमवत्वे हेतौ पर्वतः । *निश्चितसाध्यवान् सपक्षः । यथा –तत्रैव महानसम् । *निश्चितसाध्याभाववान् विपक्षः । यथा – तत्रैव महाह्रदः । *सव्यभिचार–विरुद्ध–सत्प्रतिपक्षा–सिद्ध–बाधिताः पञ्च हेत्वाभासाः ।*सव्यभिचारोऽनैकान्तिकः । स त्रिविधः – साधारणा-साधारणा-

नुपसंहारिभेदात् ।*तत्र साध्याभाववद्वृत्तिः साधारणोऽनैकान्तिकः । यथा– पर्वतो बह्निमान् प्रमेयत्वादिति । अत्र प्रमेयत्वस्य बह्न्यभाववति ह्रदे विद्यमानत्वात् ।*सर्वसपक्षविपक्षव्यावृत्तः पक्षमात्रवृत्तिरसाधारणः । यथा– शब्दो नित्यः शब्दत्वादिति। शब्दत्वं हि सर्वेभ्यो नित्येभ्योऽनित्येभ्यश्च व्यावृत्तं शब्दमात्रवृत्तिः ।*अन्वयव्यतिरिक्तदष्टान्त–रहितोऽनुपसंहारी। यथा सर्वमनित्यं प्रमेयत्वादिति। अत्र सर्वस्यापि प्रमेयत्वाद् दष्टान्तो नास्ति। *साध्याभावव्याप्तो हेतुर्विरुद्धः । यथा– शब्दो नित्यः कृतकत्वादिति । अत्र कृतकत्वं हि नित्यत्वाभावेनाऽनित्यत्वेन व्याप्तम् ।*यस्य साध्याभावसाधकं हेत्वन्तरं विद्यते स सत्प्रतिपक्षः । यथा शब्दो नित्यः श्रावणत्वाच्छब्दवत् । शब्दोऽनित्यः कार्यत्वाद् घटवत् । *असिद्धस्त्रिविधः– आश्रयासिद्धः, स्वरूपासिद्धः, व्याप्यत्वासिद्धश्चेति। *आश्रयासिद्धो यथा– गगनारविन्दं सुरभि अरविन्दत्वात् सरोजारविन्दवत् । अत्र गगनारविन्दमाश्रयः स च नास्त्येव । *स्वरूपासिद्धो यथा– शब्दो गुणश्चाक्षुषत्वात् । अत्र चाक्षुषत्वं शब्दे नास्ति, शब्दस्य श्रावणत्वात् । *सोपाधिको हेतुर्व्याप्यत्वाऽसिद्धः । साध्यव्यापकत्वे सति साधनाव्याप्यकत्वमुपाधिः । साध्यसमानाधिकरणा–त्यन्ताभावा-प्रतियोगित्वं साध्यव्यापकत्वम्। साधनवन्निष्ठात्यन्ताभाव–प्रतियोगित्वं साधनाव्यापकत्वम्। यथा – पर्वतो धूमवान् वह्निमत्वादित्यत्रा-ऽर्द्रेन्धनसंयोग उपाधिः। तथा– यत्र धूमस्तत्रार्द्रेन्धनसंयोगः इति साध्यव्यापकत्वम् । यत्र वह्निस्तत्रार्द्रेन्धनसंयोगो नास्ति, अयोगोलके आर्द्रेन्धनसंयोगाभावादिति साधनाव्यापकत्वम् । एवं साध्यव्यापकत्वे सति साधनाव्यापकत्वादार्द्रेन्धनसंयोग उपाधिः । सोपाधिकत्वाद्वह्निमत्वं व्याप्यत्वासिद्धम् ।*यस्य साध्याभावः प्रमाणान्तरेण पक्षे निश्चितः, स बाधितः । यथा वह्निरनुष्णो द्रव्यत्वादिति । अत्रानुष्णत्वं साध्यं, तदभाव उष्णत्वं स्पार्शनप्रत्यक्षेण गृह्यते इति बाधितम्।

अथोपमानप्रकरणम्

*उपमितिकरणमुपमानम् । संज्ञा–संज्ञिसम्बन्धत्वज्ञानमुपमितिः । तत्करणं सादृश्यम् । तथा हि– कश्चिद्गवयपदाऽर्थमजान्कुतश्चिदारण्यकपुरुषात् 'गोसदृशो गवय' इति श्रुत्वा वनं गतो 'गोसदृशो गवय' इति वाक्यार्थं स्मरन् गोसदृशं पिण्डं पश्यति । तदनन्तरमसौ 'अयं गवयशब्दपदवाच्य' इत्युपमितिरुत्पद्यते ।

अथ शब्दखण्डः

*आप्तवाक्यं शब्दः । आप्तस्तु यथाऽर्थवक्ता । वाक्यं पदसमूहः । यथा– गामानयेति । शक्तं पदम् । अस्मात्पदादयमर्थो बोद्धव्य इतीश्वरसंकेतः शक्तिः । *आकांक्षा योग्यता सन्निधिश्च वाक्याऽर्थज्ञाने हेतुः । पदस्य पदान्तरव्यतिरेकप्रयुक्ताऽन्वयाऽननुभावकत्वमाकांक्षा । अर्थाऽबाधो योग्यता । पदानामविलम्बेनोच्चारण सन्निधिः । तथा चाकांक्षारहितं वाक्यमप्रमाणम् । यथा–गौरश्वः पुरुषो हस्तीति न प्रमाणम् । आकांक्षाविरहात् । वह्निना सिञ्चतीति न प्रमाणं, योग्यताविरहात् । प्रहरे प्रहरेऽसहोच्चारितानि गामानयेत्यादिपदानि न प्रमाणं, सान्निध्याऽभावात् । *वाक्यं द्विविधं– वैदिकं लौकिकञ्च । वैदिकमीश्वरोक्तत्वात्सर्वमेव प्रमाणम् । लौकिकं त्वाप्तोक्तं प्रमाणम् । अन्यदप्रमाणम् । *वाक्याऽर्थज्ञानं शब्दज्ञानम् । तत्करणं तु शब्दः ।

अथाऽवशिष्टगुणनिरूपणम्

*अयथाऽर्थानुभवस्त्रिविधः– संशयविपर्ययतर्कभेदात् । *एकस्मिन्धर्मिणि विरुद्धनानाधर्मवैशिष्ट्याऽवगाहि ज्ञानं संशयः । यथा–स्थाणुर्वा पुरुषो वेति । *मिथ्याज्ञानं विपर्ययः । यथ– शुक्तौ 'रजतम्' इति । *व्याप्यारोपेण व्यापकारोपस्तर्कः । यथा–'यदि वह्निर्न स्यात्तर्हि धूमोऽपि न स्यात्' इति । स्मृतिरपि द्विविधा– यथार्था अयथार्था चेति । प्रमाजन्या यथार्था, अप्रमाजन्या अयथार्था । *सर्वेषामनुकूलवेदनीयं सुखम् । *(सर्वेषाम्) प्रतिकूलवेदनीयं दुःखम् । *इच्छा कामः । क्रोधो द्वेषः । कृतिः प्रयत्नः । *विहितकर्मजन्यो धर्मः । निषिद्धकर्मजन्यस्त्वधर्मः । *बुद्ध्यादयोऽष्टावात्ममात्रविशेषगुणाः । बुद्धीच्छाप्रयत्ना नित्या अनित्याश्च । नित्या ईश्वरस्य,अनित्या जीवस्य ।

*संस्कारस्त्रिविधो–वेगो, भावना स्थितिस्थापकश्चेति । वेगः पृथिव्यादि चतुष्टयमनोवृत्तिः । अनुभवजन्या स्मृतिहेतुर्भावना । आत्ममात्रवृत्तिः । अन्यथाकृतस्य पुनस्तदवस्थाऽऽपादकः स्थितिस्थापकः । कटादिपृथिवीवृत्तिः ।

३.कर्मलक्षणम्

*चलनात्मकं कर्म । ऊर्द्ध्वदेशसंयोगहेतुरुत्क्षेपणम् । अधोदेशसंयोगहेतुरपक्षेपणम् । शरीरस्य सन्निकृष्टसंयोगहेतुराकुञ्चनम् । विप्रकृष्टसंयोगहेतुः प्रसारणम् । अन्यत्सर्वं गमनम् ।

४.सामान्यलक्षणम्

*नित्यमेकमनेकानुगतं सामान्यम् । द्रव्यगुणकर्मवृत्ति । तद् द्विविधं– परापरभेदात् । परं सत्ता, अपरं द्रव्यत्वादि ।

५.विशेषलक्षणम्

*नित्यद्रव्यवृत्तयो व्यावर्तका विशेषाः ।

६.समवायलक्षणम्

*नित्यसंबन्धः समवायः । अयुतसिद्धवृत्तिः । ययोर्द्वयोर्मध्ये एकमविनश्यदपराश्रितमेवावतिष्ठते । तावयुतसिद्धौ यथा अवयवावयविनौ गुणगुणिनौ, क्रिया–क्रियावन्तौ, जातिव्यक्ती, विशेषनित्यद्रव्ये चेति ।

७.अभावलक्षणम्

*अनादिः सान्तः प्रागभावः । उत्पत्तेः पूर्व कार्यस्य । *सादिरनन्तः प्रध्वंशः । उत्पत्त्यनन्तरं कार्यस्य । *त्रैकालिकसंसार्गावच्छिन्न-प्रतियोगिताकोऽत्यन्ताभावः । यथा –भूतले घटो नास्ति । *तादात्म्यसंबन्धावच्छिन्न–प्रतियोगिताकोऽन्योन्याभावः । यथा –घटः पटो नेति । *सर्वेषां पदार्थानां यथायथमुक्तेष्वन्तर्भावात्सप्तैव पदार्था इति सिद्धम् ।

कणादन्यायमतयोर्बालव्युत्पत्तिसिद्धये ।
अन्नम्भट्टेन विदुषा रचितस्तर्कसंग्रहः ॥